

Rozwiązywanie umów dystrybucyjnych

Spis treści

- I. Uwaga wstępna
- II. Umowa dystrybucyjna i sposoby jej rozwiązania. Brak wymogów co do formy
- III. Rozwiązanie umowy dystrybucyjnej za zgodą stron
- IV. Rozwiązanie umowy dystrybucyjnej za wypowiedzeniem, bez podania przyczyny
 1. Uwagi wstępne
 2. Polska
 3. Unia Europejska
 4. Belgia
 5. Holandia: orzecznictwo
 6. Austria
 7. Niemcy
 8. Czynniki mające wpływ na długość okresu wypowiedzenia – próba podsumowania
- V. Wykonywanie umowy dystrybucyjnej w okresie wypowiedzenia
- VI. Umowne wyłączenie wcześniejszego rozwiązania terminowej umowy dystrybucyjnej
- VII. Rozwiązanie umowy dystrybucyjnej bez zachowania terminu wypowiedzenia
 1. Dopuszczalność postanowień umownych
 2. Postanowienie DCFR – *mandatory rule*
 3. Przepisy kodeksu cywilnego
- VIII. Podsumowanie

Streszczenie

Przedmiotem artykułu jest analiza zagadnienia możliwości i trybu rozwiązania umowy dystrybucyjnej zawartej pod prawem polskim, będącej umową nienazwaną w rozumieniu polskiego prawa cywilnego. Umowy dystrybucyjne, często zawierane w sposób nieformalny, nie przewidują przesłanek ich rozwiązania czy to z zachowaniem terminu wypowiedzenia, czy w trybie natychmiastowym. Ich rozwiązanie jest jednak możliwe, choć sporne w polskim piśmiennictwie jest na przykład czy także dystrybucyjna umowa terminowa może zostać rozwiązana za wypowiedzeniem przed upływem okresu, na jaki została zawarta oraz czy przepisy ogólne kodeksu cywilnego stwarzają możliwość zakończenia umowy dystrybucyjnej w trybie natychmiastowym, a w szczególności – czy jest możliwe odstąpienie od takiej umowy.

Artykuł zawiera odniesienia do jurysdykcji europejskich co do rozsądnego terminu wypowiedzenia umowy dystrybucyjnej oraz przesłanek, w oparciu o które należy taki termin wyznaczać oraz

* Adwokat; wspólnik w kancelarii SWKS Szejnert, Winnicka, Kowalczyk, Sosnowska; ekspert International Distribution Institute (www.idiproject.com) z zakresu umowy agencji i dystrybucyjnej; e-mail: szejnert-roszak@swks.com.pl.

zauważa wpływ *Draft Common Frame of Reference* na kształtowanie praw i obowiązków stron umowy dystrybucyjnej.

Słowa kluczowe: rozsądny termin wypowiedzenia; rozwiązanie umowy dystrybucyjnej; umowa dystrybucyjna; wypowiedzenie umowy dystrybucyjnej.

JEL: K12, K21

I. Uwaga wstępna

Przedmiotem niniejszego artykułu jest analiza kilku zagadnień związanych z rozwiązywaniem umowy dystrybucyjnej, rozumianej jako umowa pomiędzy dostawcą/sprzedawcą a dystrybutorem, tj. podmiotem zajmującym się profesjonalnie dalszą odsprzedażą nabywanych od dostawcy towarów. Uwagi na temat umów pokrewnych – agencyjnej i franchisingu – czynione będą wyłącznie pomocniczo.

II. Umowa dystrybucyjna i sposoby jej rozwiązania. Brak wymogów co do formy

Praktyka obrotu wskazuje, że nie jest regułą zawieranie umów dystrybucyjnych na piśmie. Bardzo często stosunek dystrybucji wynika ze zbioru dokumentów wymienianych pomiędzy stronami takich umów, jak faktury dokumentujące pojedyncze umowy sprzedaży, refaktury kosztów poniesionych przez dystrybutora, a zwracanych mu przez dostawcę na podstawie ustnych lub utrwalanych w formie dokumentowej uzgodnień, korespondencja pomiędzy stronami wskazująca na istnienie głębszego i trwalszego stosunku prawnego, niż tylko pojedyncze umowy sprzedaży, czy wreszcie materiały o charakterze marketingowym lub reklamowym wskazujące dystrybutora jako podmiot sprzedający towary dostawcy na określonym terytorium lub w określony sposób (np. wyłącznie).

Istnienie pomiędzy stronami trwałej relacji prawnej potwierdzają też często fakty, takie jak szkolenia pracowników dystrybutora przeprowadzane przez dostawcę (np. dotyczące dystrybuowanych produktów lub preferowanego przez dostawcę sposobu jego sprzedaży), inspekcje magazynów lub innych pomieszczeń, w których dystrybutor przechowuje towary dostawcy, dokonywane przez tego ostatniego nakłady (inwestycje) dystrybutora zorientowane na prawidłowe lub lepsze prowadzenie dystrybucji towarów dostawcy lub np. włączenie dystrybutora do informatycznego systemu zamówień dostawcy (lub dostawcy do systemu dystrybutora).

Umowa dystrybucyjna, będąca umową nienazwaną, ale jednak rozpoznaną w polskim prawie cywilnym¹, dla swej ważności nie wymaga zachowania formy pisemnej; jej zawarcie i wykonywanie może zatem wynikać z ustnych uzgodnień dokonanych pomiędzy stronami lub wymiany korespondencji elektronicznej. Może ona być zawarta na czas oznaczony (umowa terminowa) lub nieoznaczony (bezterminowa).

¹ Por. np. uzasadnienie wyr. SA w Warszawie z 15.05.2015 r., VI ACa 1937/13.

Każda umowa dystrybucyjna – tak bezterminowa, jak i terminowa – może, moim zdaniem, przewidywać klauzulę jej rozwiązania z zachowaniem okresu wypowiedzenia, mierzonego zazwyczaj w miesiącach kalendarzowych². Każda może również przewidywać przesłanki jej rozwiązania bez zachowania okresu wypowiedzenia, co nie oznacza, iż przy braku takich postanowień w umowie dystrybucyjnej nie mogłaby ona zostać rozwiązana przez stronę w trybie natychmiastowym. Jest oczywiste, że za zgodą obu stron umowa dystrybucyjna może zostać rozwiązana w każdym czasie.

III. Rozwiązanie umowy dystrybucyjnej za zgodą stron

Umowa dystrybucyjna – niezależnie od jej formy – może sprowadzać się do prostego zobowiązania dystrybutora do dalszej sprzedaży towarów dostawcy, może jednak być bardzo skomplikowanym zbiorem wzajemnych powiązań pomiędzy dostawcą i dystrybutorem, przewidując zobowiązania do dokonywania z góry określonego minimalnego poziomu dostaw (lub realizowania określonego poziomu obrotu), podejmowania działań promocyjnych przez dystrybutora lub dostawcę, przeprowadzania szkoleń, zapewnienia odpowiednich warunków przechowania lub ekspozycji towarów, określonych kanałów dystrybucji, zobowiązania do niekonkurowania, do zachowania poufności, zakaz wzajemnego zatrudniania pracowników, obowiązek prowadzenia w określony sposób działań wspierających sprzedaż (np. w mediach społecznościowych), obowiązek zapewnienia serwisu gwarancyjnego i pogwarancyjnego, określenie oczekiwanej przez dostawcę ilości części zamiennych, obowiązek zatrudniania określonego rodzaju specjalistów (np. serwisantów, mechaników), obowiązek odkupu zapasu towarów po zakończeniu umowy itp.

Lista obowiązków stron zależeć będzie od wielu czynników, a zasygnalizowanie ich liczby i rozmiaru ma na celu jedynie obronę tezy, że także rozwiązanie umowy dystrybucyjnej za zgodą obu jej stron, a zatem w sytuacji braku konfliktu, może być zadaniem wymagającym ogromnej precyzji i dalekowzroczności. Zakończenie wykonywania skomplikowanej umowy dystrybucyjnej wymagało będzie bowiem uregulowania wielu kwestii pomiędzy stronami, związanych nie tylko z ich wzajemnymi rozliczeniami, lecz także terminami zaprzestania określonych działań, powiadomieniem klientów, zwolnieniami pracowników czy wypowiedzeniem innych umów, których wykonywanie było ściśle związane z obowiązywaniem umowy dystrybucyjnej.

IV. Rozwiązanie umowy dystrybucyjnej za wypowiedzeniem, bez podania przyczyny

1. Uwagi wstępne

Rozwiązanie umowy dystrybucyjnej z zachowaniem przewidzianego w umowie okresu wypowiedzenia zazwyczaj nie wymaga podania przyczyny i jest traktowane jako „zwykłe” zakończenie jej bytu, które nie rodzi roszczeń odszkodowawczych po żadnej ze stron. O ile umowa dystrybucyjnej zawiera elementy, do których zastosowanie znalazłyby przepisy o zleceniu³, warto pamiętać o art. 746 § 2 zd. ostatnie k.c., w myśl którego jeżeli dający zlecenie wypowiedział je bez ważnego powodu, powinien naprawić wynikłą z tego szkodę.

² Trzeba przy tym zaznaczyć, że w polskim piśmiennictwie istnieje spór co do tego czy umowa agencyjna zawarta na czas oznaczony może przewidywać możliwość jej wcześniejszego rozwiązania z zachowaniem okresu wypowiedzenia (por. Mikłaszewicz, 2017, komentarz do art. 764¹ k.c., Nb 2, i cytowana tam literatura oraz Bucior (2010) opowiadający się za możliwością wypowiedzenia, oraz Trzaskowski (2005) opowiadający się przeciwko takiej możliwości).

³ Znajdujące zastosowanie na podstawie art. 750 k.c.

2. Polska

Brak w umowie dystrybucyjnej postanowień regulujących jej wypowiedzenie lub wątpliwości co do jej treści, ze względu na brak utrwalenia na piśmie lub formie dokumentowej nie oznacza, że rozwiązanie takiej umowy z zachowaniem okresu wypowiedzenia nie jest możliwe. Zgodnie z art. 365¹ k.c. zobowiązanie bezterminowe o charakterze ciągłym wygasa po wypowiedzeniu przez dłużnika lub wierzyciela z zachowaniem terminów umownych, ustawowych lub zwyczajowych, a w razie braku takich terminów niezwłocznie po wypowiedzeniu. Nie ma jednak, moim zdaniem, przeszkód, aby także terminowa umowa dystrybucyjna nieprzewidująca (ale jednocześnie: niewykluczająca) możliwości jej wcześniejszego wypowiedzenia, została rozwiązana z zachowaniem terminu wypowiedzenia.

Przy analizie zagadnienia rozwiązania umowy dystrybucyjnej za wypowiedzeniem nasuwa się kilka pytań. Po pierwsze – czy istnieje konieczność zachowania terminu zwyczajowego w rozumieniu art. 365¹ k.c., skoro strony go w umowie nie przewidziały albo brakuje na ten temat pomiędzy nimi porozumienia, a terminu ustawowego nie ma. Po drugie – jeżeli odpowiedź na pierwsze pytanie jest twierdząca, jaki termin można uznać za „zwyczajowy” i czy możliwe jest orientacyjne określenie takiego terminu, które byłoby aktualne dla każdej umowy dystrybucyjnej. Po trzecie – czy ewentualne wyłączenie możliwości wcześniejszego rozwiązania dystrybucyjnej umowy terminowej będzie zgodne z zasadą swobody umów, a co za tym idzie – czy będzie ważnym postanowieniem umownym.

Moim zdaniem, umowa dystrybucyjna jest stosunkiem prawnym, którego wygaszenie niezwłocznie po otrzymaniu przez drugą stronę oświadczenia o wypowiedzeniu umowy byłoby co do zasady niezgodne z zasadami współżycia społecznego. Skorzystanie przez stronę umowy składającą oświadczenie o jej rozwiązaniu z takiej możliwości nie korzystałoby zatem z ochrony w świetle art. 5 k.c. Oczywiście, skuteczność oświadczenia o wypowiedzeniu umowy w sposób przewidziany w art. 365¹ in fine k.c. musiałaby być badana w okolicznościach konkretnego przypadku.

Skoro zatem ustawowego terminu wypowiedzenia nie ma, a zasadniczo umowa nie powinna zostać rozwiązana wraz z doręczeniem drugiej stronie oświadczenia o wypowiedzeniu, powstaje pytanie, jaki termin byłby terminem „zwyczajowym”. Odpowiadając na nie warto przyjrzeć się m.in. dorobkowi orzeczniczemu państw Europy Zachodniej, gdzie judykatura od dziesiątek lat kształtuje praktykę w braku rozwiązań ustawowych. Umowa dystrybucyjna jest bowiem umową nienazwaną w przeważającej większości jurysdykcji.

3. Unia Europejska

Przed omówieniem interesujących jurysdykcji europejskich trzeba przypomnieć tekst *Draft Common Frame of Reference*⁴ (dalej: DCFR) odnoszący się do umowy dystrybucyjnej. W części IV.E. DCFR poświęconej umowom: agencyjnej, dystrybucyjnej i franchisingu znajdują się przepisy ogólne, odnoszące się do wszystkich tych umów, regulujące m.in. możliwość ich rozwiązania za wypowiedzeniem i adekwatne okresy wypowiedzenia. Zgodnie z art. IV.E. – 2:302 DCFR każda strona umowy zawartej na czas nieokreślony ma prawo ją rozwiązać za wypowiedzeniem, a o ile termin wypowiedzenia będzie rozsądnie długi, odszkodowanie przewidziane za niezachowanie

⁴ Draft Common Frame of Reference opracowany przez Study Group on European Civil Code oraz Acquis (Research Group on EC Private law), 2009 r.

okresu wypowiedzenia lub niezachowanie adekwatnego okresu wypowiedzenia nie będzie należne (art. IV.E. – 2.302. ust. (1) i (2) DCFR).

Ocena czy okres wypowiedzenia jest rozsądnie długi (*of reasonable length*) zależy m.in. od:

- a) okresu obowiązywania stosunku umownego;
- b) rozsądnych inwestycji, które zostały dokonane;
- c) czasu, jaki jest potrzebny na znalezienie rozsądnej alternatywy; oraz
- d) zwyczajów (art. IV.E. – 2.302 ust. (3) DCFR).

Warto zwrócić uwagę, że zaproponowana w cytowanym wyżej przepisie DCFR lista przesłanek, które podlegają analizie przy ocenie adekwatności okresu wypowiedzenia, nie jest zamknięta. Co więcej, przesłanka czwarta (zwyczaj – bo wydaje się, że użytego w angielskiej wersji słowa *usages* nie sposób tłumaczyć inaczej) jest niezwykle pojemna i jej skonkretyzowanie zależy będzie m.in. od ocenianego rynku i jurysdykcji.

Autorzy DCFR pokusili się jednak o konkretną wskazówkę, jaki okres wypowiedzenia będzie uznany za rozsądny: zgodnie z art. IV.E. – 2.302 ust. (4) DCFR oblicza się go w oparciu o czas trwania umowy, wg schematu: jeden miesiąc za każdy rok obowiązywania umowy, nie więcej niż 36 miesięcy. Kolejne dwa przepisy DCFR dobitnie świadczą o tym, że to dystrybutor (agent lub franchisobiorca) jest postrzegany jako słabsza strona stosunku, to na dostawcę (dającego zlecenie, franchisodawcę) nałożono bowiem obowiązek zachowania nie krótszych okresów wypowiedzenia umowy, niż 1 miesiąc za pierwszy rok, 2 miesiące – za drugi, 3 miesiące – za trzeci, 4 – za czwarty, 5 – za piąty oraz 6 miesięcy za szósty i kolejne lata obowiązywania umowy. Postanowienie to ma charakter *ius cogens* (art. IV.E. – 2.302 ust. (5) DCFR); jego celem jest niewątpliwie zagwarantowanie słabszej stronie umowy minimalnego okresu wypowiedzenia.

O ile w umowie zostaną wprost przewidziane dłuższe okresy jej wypowiedzenia, zachowują one ważność pod warunkiem, że okres wypowiedzenia przewidziany dla wypowiedzania umów przez dostawcę (dającego zlecenie, franchisodawcę) nie jest krótszy niż przewidziany dla dystrybutora (agenta, franchisobiorcy)⁵.

4. Belgia

Najciekawszą jurysdykcją wartą omówienia przy analizie zagadnienia rozwiązywania umów dystrybucyjnych jest prawo belgijskie⁶. Jego częścią są bowiem przepisy rangi ustawowej, regulujące właśnie kwestię rozwiązywania umów dystrybucyjnych⁷, których celem jest ochrona dystrybutora. Przepisy te mają charakter wymuszający swoje zastosowanie (*mandatory rules, loi de police*), co oznacza, że nawet poddanie umowy dystrybucyjnej pomiędzy belgijskim dystrybutorem i dostawcą z innej jurysdykcji prawu dostawcy lub prawu państwa trzeciego spowoduje, że – o ile ochrona dystrybutora będzie tego wymagać – sąd belgijski zastosuje prawo belgijskie. Obecnie obowiązujące przepisy znajdują zastosowanie do trzech rodzajów umów dystrybucyjnych:

⁵ Analogiczne rozwiązanie przewiduje 764¹ § 2 k.c. regulujący umowę agencyjną i implementujący art. 15 ust. 4 dyrektywy Rady 86/653/EWG z 18.12.1986 r. w sprawie koordynacji ustawodawstw państw członkowskich odnoszących się do przedstawicieli handlowych działających na własny rachunek (Dz.Urz.UE 1986 L 382/17). Polski ustawodawca nie zdecydował się natomiast na implementację artykułu 15 ust. 3 wskazanej dyrektywy, zgodnie z którym „Państwa Członkowskie mogą ustalić, że okres wypowiedzenia za czwarty rok umowy wynosi – cztery miesiące, za piąty rok umowy – pięć miesięcy, za szósty oraz następne lata umowy – sześć miesięcy. Mogą one ustalić, że strony nie mogą uzgodnić krótszych okresów”.

⁶ Wszystkie informacje na temat tej jurysdykcji podają za: Meeussen, 2019.

⁷ Ustawa z 27.07.1961 r., zmieniona ustawą z 13.04.1971 r., które następnie – ustawą z 2.04.2014 r. zostały uchylone, a ich treść przeniesiona do Kodeksu Prawa Gospodarczego (Księga X, Tytuł 3). Uchylone ustawy znajdują jednak wciąż zastosowanie do umów zawartych w okresie ich obowiązywania.

- 1) umów dystrybucji selektywnej;
- 2) umów bliskim dystrybucji selektywnej, jeżeli dystrybutor sprzedaje niemal wszystkie produkty przewidziane umową;
- 3) umowy dystrybucyjne przewidujące uciążliwe obowiązki dla dystrybutora, z powodu których dystrybutor poniósłby szkodę na skutek wypowiedzenia umowy dystrybucyjnej.

Księga X, Tytuł 3 belgijskiego Kodeksu Prawa Gospodarczego reguluje prawa i obowiązki dostawcy i dystrybutora w sytuacji wypowiedzenia umowy dystrybucyjnej przez jedną ze stron. Zgodnie z art. X.36 Kodeksu Prawa Gospodarczego (wcześniej był to art. 2 ustawy z 1961 r.), każda ze stron może rozwiązać umowę zawartą na czas nieoznaczony, wyznaczając rozsądny termin wypowiedzenia albo wypłacając stosowne odszkodowanie uzgodnione pomiędzy stronami przy zawieraniu umowy, chyba że zaistniało istotne naruszenie obowiązków.

Pojęcie „rozsądnego terminu wypowiedzenia” ewoluowało w orzecznictwie sądów belgijskich. Początkowo wskazywano, że termin wypowiedzenia musi być tak długi, by dystrybutor był w stanie znaleźć innego dostawcę w miejsce tego, którego towary dotychczas sprzedawał. Podejście to przestało jednak odpowiadać uwarunkowaniom rynkowym. W ostatnich latach sądy belgijskie wskazywały zatem, że rozsądny termin wypowiedzenia to taki, który pozwoli dystrybutorowi na znalezienie innego źródła dochodów (orzeczenie sądu odwoławczego w Brukseli z 1 kwietnia 2003 r.) lub pozwoli dystrybutorowi wykonać jego obowiązki wobec osób trzecich i uzyskać dochód netto ekwiwalentny do dochodu netto utraconego na skutek rozwiązania umowy dystrybucji także wówczas, jeżeli konieczne będzie ukształtowanie przez niego na nowo sposobu wykonywania czynności (orzeczenie sądu odwoławczego w Brukseli z 21 marca 2003 r.). To drugie orzeczenie zostało potwierdzone przez sąd kasacyjny, który w uzasadnieniu podkreślił, że „celem ustawodawcy jest zapewnienie dystrybutorowi takiego terminu wypowiedzenia umowy dystrybucyjnej, który pozwoli mu na zmianę sposobu prowadzenia działalności, aby na skutek wypowiedzenia umowy dystrybucyjnej nie został zrujnowany” (orzeczenie z 10 lutego 2005 r.).

Ten sam sąd kasacyjny w orzeczeniu z 20 czerwca 2008 r. utrzymującym orzeczenie sądu odwoławczego w Liège (z 9 listopada 2006 r.) wskazał, że zachowany termin wypowiedzenia jest niewystarczający, o ile dystrybutor był zmuszony zwolnić kilku pracowników i utracił istotną część swojego obrotu, nawet jeżeli nie był w stanie wykazać, że na skutek zbyt krótkiego terminu wypowiedzenia nie miał możliwości wykonania swoich zobowiązań wobec osób trzecich. Sądy belgijskie wielokrotnie podkreślały jednak, że nie chodzi o to, by dystrybutora traktować jako podmiot, który musi być kontrahentem danego dostawcy „na całe życie” (np. orzeczenie sądu odwoławczego w Brukseli z 21 marca 2003 r.).

Orzecznictwo belgijskie wypracowało następujące kryteria ustalania „rozsądnego” terminu wypowiedzenia umowy dystrybucyjnej:

- 1) czas obowiązywania umowy;
- 2) obszar terytorium i liczba klientów oraz inne korzyści związane z umową;
- 3) ocena, jaką część wszystkich aktywności dystrybutora stanowią czynności dystrybucyjne;
- 4) wzrost wysokości obrotu w czasie obowiązywania umowy;
- 5) renoma i specyfika produktów dostawcy oraz możliwość prowadzenia sprzedaży podobnych produktów lub zastąpienia dotychczas prowadzonej dystrybucji inną;

- 6) stopień złożoności przedsiębiorstwa dystrybutora i zobowiązań, jakie musiał zaciągnąć, aby wykonać umowę;
- 7) dokonane inwestycje.

Sądy belgijskie, rozwijając listę czynników, jakie należy brać pod uwagę przy ocenie właściwego okresu wypowiedzenia umowy dystrybucyjnej, wskazują, iż w istocie „wszystkie kryteria użyteczne dla wyznaczenia okresu wypowiedzenia niezbędnego dla kompleksowej lub częściowej zmiany działalności przez dystrybutora powinny być brane pod uwagę” (sąd odwoławczy w Brukseli, orzeczenie z 21 marca 2003 r.). Dlatego istotne jest, by ocenić, jaką część działalności dystrybutora stanowią czynności dystrybucyjne, oczywiście pod warunkiem, że dystrybutor w ogóle wykonuje inną działalność. Im więcej tychże innych czynności, tym dystrybutorowi łatwiej zmienić profil działalności.

W praktyce, okresy wypowiedzenia ustalane przez belgijskie sądy zależą od okoliczności konkretnego przypadku i wahają się od 3 do nawet 48 miesięcy. O ile sąd uzna, że okres wypowiedzenia wskazany przez wypowiadającego umowę jest niewystarczający, przyznaje odszkodowanie. Celowo pomijam w niniejszym artykule kwestię dobrowolnej wypłaty odszkodowania w zamian za brak okresu wypowiedzenia; instytucja ta nie jest bowiem znana prawu polskiemu⁸.

5. Holandia: orzecznictwo

W praktyce holenderskiej ustalenie adekwatnego terminu wypowiedzenia umowy dystrybucyjnej będzie się odbywać w oparciu o wszystkie czynniki, jakie mogą mieć znaczenie. Przykładowo będą to: przyczyna wypowiedzenia, czas obowiązywania umowy, możliwość przewidzenia decyzji o wypowiedzeniu przez stronę, wobec której składane jest oświadczenie o wypowiedzeniu, okoliczność czy przyczyna wypowiedzenia umowy leży po jednej ze stron, wreszcie – stopień zależności dystrybutora od dostawcy czy kwota inwestycji dokonanych przez dystrybutora w roku poprzedzającym wypowiedzenie.

Sądy holenderskie stoją na stanowisku, że trzymiesięczny okres wypowiedzenia będzie wystarczający dla umowy dystrybucji obowiązującej nie dłużej niż dwa lata, sześciomiesięczny – dla obowiązującej do czterech lat, ośmio- i dwunastomiesięczny adekwatny będzie dla umowy dystrybucji obowiązującej nie dłużej niż lat dziesięć, a dla umowy trwającej ponad dziesięć lat należy przewidzieć okres wypowiedzenia roczny lub dłuższy (Van Till, 2019).

6. Austria

Sądy austriackie – jak wynika z dotychczasowego orzecznictwa – przy badaniu czy zachowany okres wypowiedzenia umowy dystrybucyjnej jest wystarczający badają dwie okoliczności: (1) dokonane przez dystrybutora, uzasadnione inwestycje w związku z zawarciem umowy dystrybucji oraz (2) czas obowiązywania umowy. Jeżeli dystrybutor dokonał inwestycji w związku z zawarciem umowy na czas nieoznaczony, sąd oznaczy długi okres wypowiedzenia, nawet sięgający roku. Jeżeli jednak umowa została zawarta na czas oznaczony, np. na okres jednego roku, a dystrybutor nie dokonał istotnych inwestycji, sąd uzna okres trzech miesięcy za wystarczający⁹. Dystrybutor,

⁸ Nie chodzi bowiem w tym przypadku o odszkodowanie będące konsekwencją niezachowania adekwatnego okresu wypowiedzenia, lecz o autonomiczną decyzję wypowiadającego umowę, który ma prawo zamiast zachować rozsądny termin wypowiedzenia umowy z góry wypłacić drugiej stronie odszkodowanie mające ów rozsądny termin zastąpić.

⁹ Wyr. OGH 1 Ob 238/02 k.

składając pozew o stwierdzenie nieważności rozwiązania umowy ze względu na zbyt krótki okres wypowiedzenia, może użyć argumentów o konieczności znalezienia nowego dostawcy i zbyciu towarów zgromadzonych w magazynach¹⁰.

7. Niemcy

Wzmiankę na temat podstaw, na jakich sądy niemieckie orzekają o adekwatności długości okresu wypowiedzenia umowy dystrybucyjnej trzeba poprzedzić uwagą natury ogólnej. Orzecznictwo i piśmiennictwo niemieckie wielokrotnie zajmowało się kwestią stosowania do umów dystrybucji przepisów dotyczących agentów (§ 84 i następane HGB¹¹). Wychodząco bowiem z założenia, że zachodzi zbieżność interesów pomiędzy agentem i dystrybutorem, ale jednocześnie nie jest możliwe zastosowanie analogii prawa, to znaczy nie jest możliwe stosowanie przez analogię całości przepisów dotyczących agentów do dystrybutorów. Orzecznictwo niemieckie jest zgodne co do tego, że porównanie interesów dystrybutora i agenta jest niezbędne dla oceny, czy i który z przepisów dotyczących agenta może znaleźć analogiczne zastosowanie dla dystrybutora (Vogels i Köhnen, 2005, Nb § 3 Nb 33¹²).

Do umowy dystrybucji znajdzie m.in. zastosowanie § 89 HGB, statuujący minimalne okresy wypowiedzenia umowy zawartej na czas nieoznaczony (w pierwszym roku jej obowiązywania okres wypowiedzenia wynosi 1 miesiąc, w drugim – 2, w trzecim, czwartym i piątym – 3 miesiące; w przypadku umowy obowiązującej dłużej niż 5 lat okres wypowiedzenia wyniesie co najmniej 6 miesięcy). Okresy wypowiedzenia mogą być umownie przedłużane.

8. Czynniki mające wpływ na długość okresu wypowiedzenia – próba podsumowania

Przeгляд kilku jurysdykcji europejskich, w których zasady dotyczące ustalania okresów wypowiedzenia umowy dystrybucyjnej zostały wypracowane wieloletnią praktyką i orzecznictwem (a czasem bazują na obowiązujących przepisach, stosowanych wprost lub per analogiam) prowadzi do wniosku, że okres wypowiedzenia umowy dystrybucyjnej właściwie zawsze zależeć będzie od okoliczności konkretnego przypadku i trudno jest opracować model, w oparciu o który można by automatycznie uznać określony termin wypowiedzenia za rozsądny (uzasadniony, zwyczajowy). Z pewnością istotne dla jego oceny będą: czas obowiązywania umowy (im dłuższej trwa umowa, tym dłuższy powinien być okres wypowiedzenia), inwestycje dokonane przez dystrybutora i stopień jego włączenia do sieci dostawcy (im głębsze włączenie i wyższe, ukierunkowane na dystrybucję towarów dostawcy inwestycje, tym dłuższy okres wypowiedzenia) i wpływ rozwiązania umowy dystrybucji na inne stosunki prawne obowiązujące ze względu na istniejącą umowę dystrybucji (im więcej skutków prawnych wywoływać będzie rozwiązanie umowy dystrybucji – np. na dalsze wykonywanie lub konieczność rozwiązania zawartych umów, tym dłuższy powinien być jej okres wypowiedzenia).

Jestem zdania, że okres wypowiedzenia umowy dystrybucyjnej co do zasady nie może być krótszy niż trzy miesiące, a zazwyczaj powinien być dłuższy. O ile umowę wypowiada dostawca, dystrybutor musi często zwolnić pracowników, co przy okresach zatrudnienia dłuższych niż trzy

¹⁰ Wyr. OGH 9 Ob 2065/96h i 4 Ob 79/99t.

¹¹ Ustawa z 10.05.1897 r. – *Handelsgesetzbuch* (niemiecki kodeks handlowy), z późn. zm (dalej: HGB).

¹² Por. wymienione tam orzeczenia *Bundesgerichtshof* (Federalnego Sądu Najwyższego) i sądów *Oberlandesgericht*.

lata wiązać się będzie z koniecznością zachowania trzymiesięcznego okresu wypowiedzenia. Tylko przy uwzględnieniu tej okoliczności okres wypowiedzenia umowy musi być dłuższy niż trzy miesiące. Jeżeli konsekwencją rozwiązania umowy dystrybucyjnej będzie konieczność zwolnienia lokalu, w którym dystrybutor prowadzi działalność, jego najem – o ile nie jest przewidziany umową terminową – jest także zazwyczaj wypowiedzany z zachowaniem co najmniej okresu trzymiesięcznego. Dokonane przez dystrybutora inwestycje np. w oprogramowanie, maszyny lub urządzenia niezbędne dla prawidłowej dystrybucji lub istotnie ją wspomagające (a tym samym: podwyższające obrót towarami dostawcy lub poprawiające ich dostępność) muszą być brane pod uwagę przy ocenie adekwatności długości okresu wypowiedzenia w szczególności wówczas, gdy dystrybutor nie ma możliwości szybkiego znalezienia dostawcy produkującego towary podobne, przy dystrybucji których dystrybutor byłby w stanie zamortyzować dokonane nakłady.

Jednak praktyka pokazuje, że istnieją o wiele bardziej skomplikowane stany faktyczne, w których powinno się uwzględniać także inne czynniki wpływające na należyte wykonywanie umowy dystrybucyjnej i obliczanie rozsądnego (zwyczajowego) okresu jej wypowiedzenia. Przykładowo, o ile dystrybucja towarów dostawcy (lub dystrybucja towarów danego rodzaju) związana jest z koniecznością uczestniczenia przez dystrybutora w przetargach, a procedura przetargowa trwa kilka miesięcy, upływ okresu wypowiedzenia w czasie trwającej procedury, tuż przed ogłoszeniem przetargu lub zaraz po jego zakończeniu może albo uniemożliwić dystrybutorowi wykonanie umowy zawartej w drodze przetargu, albo udział w nim, albo uniemożliwić zapewnienie zastąpienia towarów dostawcy innymi towarami substytucyjnymi.

Oczywiście wypowiedzenie umowy dystrybucji wcale nie musi wiązać się z zakończeniem przez jej stronę działalności (szczególnie dystrybutora). Jednak wówczas konsekwencją wypowiedzenia jest konieczność znalezienia nowego dostawcy (lub dystrybutora), co z kolei związane jest z koniecznością poniesienia kolejnych nakładów lub kosztów oraz odbyciem czaso- i kosztochłonnych negocjacji.

Przepisy kodeksu cywilnego dotyczące wypowiedzenia umowy agencyjnej przewidują terminy wypowiedzenia zależne od czasu trwania umowy; nie mogą one być skracane. Umowa zawarta na czas nieoznaczony może być wypowiedziana na miesiąc naprzód w pierwszym roku, na dwa miesiące naprzód w drugim roku oraz na trzy miesiące naprzód w trzecim i następnych latach trwania umowy. Co więcej, jak było już sygnalizowane wyżej przy okazji omawiania przepisów DCFR, choć ustawowe terminy wypowiedzenia mogą zostać umownie przedłużone, to termin ustalony dla dającego zlecenie nie może być krótszy niż termin ustalony dla agenta. Przedłużenie terminu dla agenta powoduje takie samo przedłużenie dla dającego zlecenie (art. 764¹ k.c.). Przywołane przepisy dotyczące wypowiedzenia umowy agencyjnej mogą być, moim zdaniem, wskazówką dla ustalania okresów wypowiedzenia umowy dystrybucyjnej, jednak należy pamiętać, że zazwyczaj inwestycje dystrybutora w prowadzony biznes są nieporównywalnie większe niż inwestycje (koszty) agenta, co powinno zostać uwzględnione.

V. Wykonywanie umowy dystrybucyjnej w okresie wypowiedzenia

Okres wypowiedzenia umowy jest jednocześnie okresem jej obowiązywania; nie ma zatem wątpliwości, że umowa powinna być przez strony wykonywana do jej rozwiązania (upływu terminu wypowiedzenia). Moim zdaniem, sposób wykonywania umowy dystrybucyjnej w okresie

wypowiedzenia – o ile nie został uregulowany w jej treści – nie powinien istotnie odbiegać od dotychczasowej praktyki pomiędzy stronami. Obowiązujące przepisy nie zawierają jednak żadnych wskazówek w tym zakresie, poza zasadą generalną wynikającą z art. 354 k.c., iż umowa powinna być wykonywana zgodnie z jej treścią, zasadami współżycia społecznego, a jeżeli istnieją ustalone zwyczaje – w sposób odpowiadający tym zwyczajom. Ewentualne roszczenia stron zależą będą od okoliczności danego przypadku, w którym ich zachowania i żądania zbadane będą musiały zostać przez pryzmat klauzuli zasad współżycia społecznego i w oparciu o ustalone (np. w danej branży) zwyczaje.

Problemem wartym zasygnalizowania jest informowanie klientów dystrybutora o tym, że zawarta z dostawcą umowa wkrótce wygaśnie. Przekazywanie takiej informacji – choć z punktu widzenia dostawcy uzasadnione – może doprowadzić do istotnego obniżenia obrotów po stronie dystrybutora, co w konsekwencji może rodzić roszczenia odszkodowawcze. Przy ocenie stanu faktycznego, w którym dostawca z uprzedzeniem informuje klientów (lub opinię publiczną) o zmianie dystrybutora należy zatem wyważyć interesy dostawcy, który ma prawo informować, w jaki sposób po wygaśnięciu umowy dystrybucyjnej z dotychczasowym kontrahentem będzie można nabyć jego towary, jak i interesy dystrybutora, który w okresie wypowiedzenia umowy ma prawo i obowiązek wykonywać umowę dystrybucji i uzyskiwać marżę ze sprzedaży produktów dostawcy.

VI. Umowne wyłączenie wcześniejszego rozwiązania terminowej umowy dystrybucyjnej

W polskim piśmiennictwie z zakresu prawa cywilnego panuje spór co do tego czy zawsze dopuszczalne jest wcześniejsze wypowiedzenie umów terminowych, czy raczej mogą być one wypowiedziane przed wygaśnięciem tylko w przypadkach określonych w ustawie (Borysiak, 2017). Niektórzy przedstawiciele doktryny prawa cywilnego uważają, że oznaczenie czasu trwania stosunku zobowiązaniowego z równoczesnym zastrzeżeniem uprawnienia do jego swobodnego wypowiedzenia wyklucza możliwość bądź jego swobodnego wypowiedzenia jako sprzecznego z naturą stosunku, bądź kwalifikacji zobowiązania jako terminowego (Borysiak, 2017). W odniesieniu do umowy dystrybucyjnej w polskim piśmiennictwie broni się również tezy, iż rozwiązanie za wypowiedzeniem umowy dystrybucyjnej zawartej na czas oznaczony nie jest co do zasady dopuszczalne i uważa się je za istotne niewykonanie zobowiązania, a umowa taka może być wcześniej rozwiązana jedynie wyjątkowo (w wypadkach niecierpiących zwłoki) oraz w ściśle określonych przez strony przypadkach (Kappes, Kocot i Romanowski, 2018 i cyt. tam literatura).

Jednocześnie, nawet przy interpretowaniu art. 673 § 3 k.c. (dotyczącym terminowych umów najmu) SN w wyroku z 21 stycznia 2015 r. (IV CSK 208/14, Legalis) uznał, że możliwe jest zastrzeżenie w terminowej umowie najmu prawa do jej wypowiedzenia przez stronę „z ważnych powodów” w szczególności, gdy bez takiej klauzuli umowa w ogóle nie zostałaby zawarta.

Jednak przez część przedstawicieli piśmiennictwa możliwość wyraźnego przewidzenia przez strony prawa do rozwiązania umowy terminowej za wypowiedzeniem, jako mającego swe oparcie w zasadzie swobody umów, nie jest kwestionowana. Zatem niezależnie od oceny dopuszczalności wypowiedzenia umowy zawartej na czas oznaczony, nie ma przeszkód, by strony terminowej umowy dystrybucyjnej wyłączyły możliwość jej wcześniejszego wypowiedzenia. Takie postanowienie

będzie zgodne z zasadą swobody umów, a przez konserwatywnych przedstawicieli doktryny zostałoby uznane za oczywiste i odpowiadające naturze tego stosunku.

VII. Rozwiązanie umowy dystrybucyjnej bez zachowania terminu wypowiedzenia

1. Dopuszczalność postanowień umownych

Umowa dystrybucji może również przewidywać postanowienia uprawniające każdą ze stron do rozwiązania umowy bez zachowania okresu wypowiedzenia – np. w trybie natychmiastowym bądź po upomnieniu i upływie krótszego czasu niż uzgodniony okres wypowiedzenia. Z praktyki obrotu wynika, że strony czasem ograniczają się do ogólnikowego stwierdzenia, iż umowa może być rozwiązana w trybie natychmiastowym w przypadku naruszenia przez drugą stronę „istotnych postanowień umowy”, a czasem wprost wymieniają postanowienia, których naruszenie może skutkować rozwiązaniem umowy bez zachowania okresu wypowiedzenia.

Jako że polskie orzecznictwo sądowe dotyczące umowy dystrybucji nie jest bogate, trzeba powołać w tym miejscu wyrok SA w Warszawie z 15 maja 2015 r., (VI ACa 1937/13¹³), w którym wprost potwierdzono – z jednej strony – możliwość przewidzenia w umowie dystrybucji prawo jej wypowiedzenia w trybie natychmiastowym w przypadku naruszenia przez dystrybutora klauzuli wyłączności (w umowie przewidziano, że dystrybutor będzie nabywał określone towary tylko od dostawcy), z drugiej zaś – możliwość zastrzeżenia kary umownej na wypadek, gdyby umowa została rozwiązana w trybie nadzwyczajnym, pomimo braku przesłanek ku temu.

Art. 764² k.c. wprost wskazuje na możliwość rozwiązania umowy agencyjnej „choćby była zawarta na czas oznaczony” bez zachowania terminów wypowiedzenia, z powodu niewykonania obowiązków przez jedną ze stron w całości lub znacznej części, a także w przypadku zaistnienia nadzwyczajnych okoliczności. Jeżeli wypowiedzenie następuje na skutek okoliczności, za które ponosi odpowiedzialność druga strona umowy, jest ona zobowiązana do naprawienia szkody poniesionej przez wypowiedzającego w następstwie rozwiązania umowy. Przepis ten znajdzie zastosowanie niezależnie od tego czy strony umowy agencyjnej w ogóle przewidziały w niej możliwość rozwiązania stosunku prawnego bez zachowania terminów wypowiedzenia.

Cytowany przepis dotyczący umowy agencji może stanowić wskazówkę przy dokonywaniu oceny dopuszczalności postanowień umownych regulujących rozwiązanie umowy dystrybucyjnej bez zachowania okresu wypowiedzenia. Po pierwsze, rozwiązana bez zachowania terminu wypowiedzenia może zostać każda umowa dystrybucyjna, także terminowa, po drugie – przyczynami takiego rozwiązania umowy mogą być zarówno okoliczności dotyczące jednej z jej stron, jak i zdarzenia zewnętrzne o charakterze nadzwyczajnym.

2. Postanowienie DCFR – *mandatory rule*

Artykuł IV.E. – 2:304 DCFR proponuje inne podejście do kwestii rozwiązania umowy z powodu jej niewykonania (*termination for non-performance*). Takie rozwiązanie umowy może mieć miejsce wyłącznie wówczas, gdy niewykonanie (naruszenie) umowy ma charakter istotny, a strony

¹³ Wedle mojej najlepszej wiedzy skarga kasacyjna od tego orzeczenia nie została wniesiona.

nie mogą wyłączyć obowiązywania przepisu DCFR, w myśl którego postanowienie umowy, zgodnie z którym strona ma prawo rozwiązać stosunek umowny z powodu jego niewykonania, które nie ma charakteru istotnego, nie wywołuje skutku (art. IV.E. – 2:304 ust. (1) DCFR). „Istotność” niewykonania (naruszenia) umowy została zdefiniowana w art. III. – 3:502 ust. (2) DCFR i warunek ten jest spełniony, o ile: (a) niewykonanie istotnie pozbawia wierzyciela tego, czego miał on prawo oczekiwać w wykonaniu umowy w odniesieniu do całości umowy lub jej odpowiedniej części, chyba że w chwili zawarcia umowy dłużnik nie przewidział i nie można od niego rozsądnie oczekiwać, aby przewidział był taki skutek albo (b) niewykonanie umowy jest wynikiem zamiaru lub lekkomyślności dłużnika i powoduje, że wierzyciel ma prawo przypuszczać, iż dłużnik nie wykona zobowiązań w przyszłości.

Rozwiązanie umowy dystrybucyjnej z powodu jej niewykonania (naruszenia) będzie mogło zatem zostać ocenione jako zgodne z DCFR tylko wówczas, gdy strona ją rozwiązująca będzie w stanie wykazać, że druga strona w stopniu istotnym nie świadczy tego, czego rozsądnie można od niej oczekiwać albo kiedy drugiej stronie będzie można przypisać zamiar niewykonywania zobowiązań, względnie brak dbałości w ich wykonywaniu, bez perspektywy poprawy.

3. Przepisy kodeksu cywilnego

W polskiej cywilistyce rysują się dwa sprzeczne poglądy co do możliwości zastosowania art. 491 § 1 k.c. do odstąpienia od umowy dystrybucyjnej (jako umowy o charakterze ciągłym), co powodowałoby zakończenie jej obowiązywania natychmiast, względnie po upływie krótkiego czasu. Art. 491 § 1 k.c. przewiduje prawo odstąpienia od umowy wzajemnej w przypadku zwłoki dłużnika w wykonaniu zobowiązania po wyznaczeniu dodatkowego terminu. Niektórzy komentatorzy stawiają ogólną tezę, iż przepis ten znajduje zastosowanie do wszelkich umownych zobowiązań wzajemnych i nie ma znaczenia czy strony miały obowiązek jednoczesnego świadczenia (Gutowski, 2019). Odnośnie umowy dystrybucyjnej sformułowano nawet stanowczy pogląd, zgodnie z którym jej strony mogą odstąpić od umowy na podstawie art. 491 k.c., a ponieważ wynika z niej wzajemne zobowiązanie o charakterze ciągłym (trwałym), odstąpienie wywołuje skutek na przyszłość (*ex nunc*) (Kappes, Kocot i Romanowski, 2018).

Niektórzy komentatorzy art. 491 § 1 k.c. wskazują natomiast na brak zastosowania tego przepisu do zobowiązań wzajemnych o charakterze ciągłym „takich, dla których przepisy szczególne przewidują – w określonych przypadkach – możliwość jednostronnego wypowiedzenia ze skutkiem bezzwłocznym *ex nunc* (zob. art. 664 § 2, art. 667 § 2, art. 672, 687, 764², art. 869 § 2 k.c.)” (Popiołek, 2018). Skoro zatem brakuje przepisów szczególnych regulujących umowę dystrybucyjną przewidujących możliwość jej wypowiedzenia ze skutkiem natychmiastowym, pozostawałoby zastanowić się, jakie przepisy można by zastosować w drodze ostrożnej analogii.

Wydaje się, że rozwiązaniem jest rozważenie skorzystania z art. 746 § 1 i 2 k.c. w związku z art. 750 k.c., albowiem w praktyce większość umów dystrybucyjnych można uznać za umowę o świadczenie usług w rozumieniu art. 750 k.c. W większości przypadków nie ma co do tego wątpliwości, gdy idzie choćby o ocenę czynności dystrybutora wspierających sprzedaż. Wobec tego, na mocy art. 746 § 1 i 2 k.c. rozwiązanie umowy dystrybucyjnej jest możliwe w każdym czasie, jednak wypowiedzający umowę musi liczyć się zarówno z obowiązkiem zwrotu wydatków, zapłaty wynagrodzenia za czynności dotychczas wykonane, jak i odpowiedzialnością odszkodowawczą,

o ile wypowiedzenie nastąpiło bez ważnego powodu. Sąd w ewentualnym postępowaniu będzie zatem badał, czy ważny powód istniał, czy strona, której złożono oświadczenie o wypowiedzeniu ma prawo domagać się wynagrodzenia za swoje czynności wykonane do chwili otrzymania oświadczenia o wypowiedzeniu (art. 746 § 1 k.c.) oraz w jakim zakresie podlegają zwrotowi wydatki poczynione w celu należytego wykonywania umowy dystrybucyjnej.

Wydaje się zatem, że także wówczas, gdy umowa dystrybucyjna nie została sporządzona na piśmie i zakres zobowiązań stron oraz warunki zakończenia stosunku prawnego pomiędzy nimi nie wynikają ze spisanych uprzednio ustaleń, przepisy kodeksu cywilnego stwarzają możliwość rozwiązania takiej umowy bez skorzystania z art. 365¹ k.c. i wyznaczania adekwatnego okresu wypowiedzenia. W praktyce obrotu, strona wypowiadająca musi się jednak liczyć z ewentualną odpowiedzialnością odszkodowawczą, zwrotem kosztów i zapłatą wynagrodzenia, przy czym nie jest wykluczone jednoczesne dochodzenie wszystkich tych roszczeń przez stronę dotkniętą wypowiedzeniem.

VIII. Podsumowanie

Zawarta pod prawem polskim umowa dystrybucyjna – tak terminowa, jak i bezterminowa – może zostać rozwiązana z zachowaniem adekwatnego okresu wypowiedzenia, ustalonego w oparciu o cechy stosunku prawnego, jaki został przez nią wykreowany pomiędzy stronami. Nie ma również przeszkód, by rozwiązać umowę dystrybucyjną bez zachowania okresu wypowiedzenia, o ile wystąpiły ważne przyczyny uzasadniające złożenie takiego oświadczenia, a strona wypowiadająca umowę jest gotowa wypłacić drugiej świadczenie pieniężne, biorąc pod uwagę okoliczności towarzyszące takiemu rozwiązaniu umowy. Przy ustalaniu adekwatnego okresu wypowiedzenia umowy warto korzystać z orzecznictwa sądów państw obcych, a także brać pod uwagę wypracowane przez europejskich cywilistów koncepcje.

Bibliografia

- Borysiak, W. (2017). Komentarz do art. W: K. Osajda, K. (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*. Warszawa: C.H. Beck, Legalis.
- Breiter, G. (2019). *Country Report Austria. Distribution*. Pozyskano z: www.idiproject.com.
- Bucior, D. (2010). *Wypowiedzenie umowy agencyjnej*. Lublin: KUL.
- Gutowski, M. (red.). (2019). *Kodeks cywilny. Komentarz*. Warszawa: C.H. Beck, Legalis.
- Kappes, A., Kocot, W. i Romanowski, M. (2018). W: J. Rajski (red.), *System Prawa Prywatnego*. Warszawa: C.H. Beck, Legalis.
- Meeussen, I. (2019). *Country report Belgium, Distribution*. Pozyskano z: www.idiproject.com.
- Mikłaszewicz, P. (2017). Komentarz do art. W: K. Osajda (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*. Warszawa: C.H. Beck, Legalis.
- Popiołek, W. (2018). Komentarz do art. W: K. Pietrzykowski (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*. Warszawa: C.H. Beck, Legalis.
- Trzaskowski, R. (2005). *Granice swobody kształtowania treści i celu umów obligacyjnych*. Kraków: Kantor Wydawniczy Zakamycze.
- Van Till, J. (2019). *Country Report Netherlands, Distribution*. Pozyskano z: www.idiproject.com.
- Vogels, T.O. i Köhnen, S. (2005). W: J. Patrick (red.), *Praxishandbuch Vertriebsrecht*. Bonn: DeutscherAnwaltVerlag.